

Κυπριανός: Ένας βιομηχανικός εργατικός οικισμός του 19ου αιώνα

Ο χώρος κατοίκησης των εργαζομένων στη Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου

ANNH BRYCEA

1. Φούρνοι - πλυντήρια και κατοικίες

Η δημιουργία ενός πολεοδομικού συνόλου

Οι εγκαταστάσεις παραγωγής/χώρος εργασίας της πρώην Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου και ο οικισμός του Κυπριανού/χώρος κατοίκησης συγκροτούσαν από τα πρώτα βήματα της Εταιρείας μια ενότητα, και είχαν σχεδιαστεί σαν μία ενότητα. Στο ιδιοκτησιακό διάγραμμα της Εταιρείας – δημοσιευμένο σε φυλλάδιο του 1878¹ – σημειώνεται η θέση του εργοστασίου με μόνες γραπτές ενδείξεις τους φούρνους και τα πλυντήρια και η θέση του Νέου Κυπριανού· νέου σε αντιδιαστολή με το υπάρχον μικρό χωριό του Κυπριανού.

Η διήγηση των Ed. About και Ch. Ledoux σε δημοσίευμα του 1872 είναι χαρακτηριστική²:

«...Οι κ.κ. Roux και Serpieri στρώθηκαν στη δουλειά... Είχαν πολλά να κάνουν ή για να ακριβολογούμε όλα έπρεπε να δημιουργηθούν από την αρχή: Το χυτήριο, οι εργάτες, οι μηχανές, οι δρόμοι και οι αρτηρίες επικοινωνίας, το λιμάνι, όλα μέχρι και πόσιμο νερό, που έλειπε από την περιοχή. "Οι πρωτοπόροι εξερευνητές μας" ξεπέρασαν όλα τα εμπόδια. Βρήκαν πηγές, χτίσανε λιμάνι – το μόνο λιμάνι στην Ελλάδα όπου μπορούσαν να προσεγγίσουν πλοία 1.600 τόνων – κατασκεύασαν 60 χιλιόμετρα σιδηροδρομικών γραμμών. Σε λιγότερο από ένα χρόνο, δημιουργήθηκε μια πόλη με 3.000 ψυχές. Το φτωχό Λαύριο, νεκρό εδώ και σχεδόν 20 αιώνες αναγεννήθηκε από την μπαγκέτα της σύγχρονης νεράιδας, τη Βιομηχανία.»

Η απόφαση από τους Roux και Seprieri για την δημιουργία των πρώτων εγκαταστάσεων εκμετάλλευσης των «...μεταλλείων Λαυρίου που ο Περικλής και οι διάδοχοί του δεν είχαν εξαντλήσει...» συνοδεύτηκε με την αναγκαία απόφαση να αντιμετωπιστούν παράλληλα οι στεγαστικές ανάγκες των εργαζομένων, που έπρεπε να μετακινηθούν από άλλες περιοχές και να εγκατασταθούν στον τόπο δουλειάς.

Η εργασία και η κατοικία αποτελούσαν μια ενότητα στην φιλοσοφία της επιχειρησιακής οργάνωσης της Εταιρείας. Πάνω στα δυο σκέλη αυτής της ενότητας, εξάλλου, στηρίχτηκε το πλέγμα εξάρτησης των εργαζομένων από την Εταιρεία. Η αρχιτεκτονική μορφοποίηση στο χώρο της σχέσης αυτής δημιουργούν ένα μοναδικό για την Ελλάδα τέτοιο παράδειγμα ιστορικής μνήμης του 19ου αιώνα, με εγγεγραμμένα στο χώρο τα στοιχεία αλληλεξάρτησης παραγωγής – κατοίκησης όπως διαμορφώθηκαν στην διάρκεια 100 χρόνων περίπου. Σήμερα οι εγκαταστάσεις εργασίας και κατοικίας της πρώην Γαλλικής Εταιρείας συγκροτούν μαζί ένα πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό μνημείο, σαν σύνολο.

2. Ο Κυπριανός κομμάτι της ιστορίας της «εργατικής κατοικίας» του 19ου αιώνα

Για την κατανόηση του Κυπριανού – οικισμού μεταλλωρύχων είναι απαραίτητη η σύνδεσή του με την όλη προβληματική και τις προτάσεις για την εργατική κατοικία· ειδικότερα την κατοικία των ανθρακωρύχων που διαμορφώνονται την ίδια εποχή στις διάφορες χώρες της Ευρώπης και κυρίως στην Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία αλλά και Αμερική.

Στις ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως του Βορρά, υπήρξαν πολλά τέτοια παραδείγματα εργατικών συνοικιών ή συγκροτημάτων κατοικιών δίπλα στο χώρο εργασίας, κτισμένα από τους εργοδότες για να αντιμετωπίσουν το οξύτατο πρόβλημα στέγης των εργαζομένων προπαντός από τα μέσα του 19ου αιώνα, δηλαδή από το 1851 μέχρι το 1900. Παραδείγματα που πολλά απ' αυτά επιβιώνουν μέχρι σήμερα κι έχουν γράψει την δική τους ιστορία. Παντού όπου υπήρχε βιομηχανική ή κυρίως μεταλλουργική εκμετάλλευση απομονωμένη από τα αστικά κέντρα έπρεπε ο επικεφαλής να φροντίσει για υποτυπώδεις συνθήκες διαβίωσης των εργαζομένων και των οικογενειών τους. Η κατασκευή των κατοικιών συνόδευε πάντα την κατασκευή των εργοστασίων και πολλές φορές είχε προτεραιότητα³.

Η πρώτη πραγμάτωση εξάλλου της ιδέας για την «εργατική κατοικία» όπως διαμορφώθηκε στη συνέχεια ανάγεται στις

μεταλλουργικές εταιρείες που είχαν εγκατασταθεί στα γαλλο-βελγικά σύνορα από το 1810-1835¹.

Το 1818, 10 χλμ. από την Mons στα μεταλλεία του Grand-Hornu δημιουργείται η πρώτη – στον ευρωπαϊκό χώρο – πόλη για τους εργάτες (cité patronale), εμπνευσμένη από τις ιδέες του Fourier.

Ο ιδρυτής της Henry de Gorge ένας από τους βασικούς ιδιοκτήτες της εταιρείας εκμετάλλευσης των μεταλλείων – προερχόμενος από φτωχή οικογένεια αγροτών ο ίδιος – καταφέρει χρησιμοποιώντας τις πιο προωθημένες τεχνικές εξόρυξης για την εποχή του, να αναπτύξει την εταιρεία και στην συνέχεια αποφασίζει να δέσει τους εργαζόμενους με το χώ-

λων χωρών και παράλληλα παρουσιάζει ορισμένες προσαρμογές στις ελληνικές ιδιαιτερότητες².

3. Το σπίτι του ανθρακωρύχου όπως θα έπρεπε να είναι

Σ' όλη την προσπάθεια που γίνεται από ουτοπιστές, φιλόανθρωπους, επιχειρηματίες – ουμανιστές όλο το 19ο και κυρίως το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα – για την κατοικία του εργάτη, στις πολυάριθμες εκδόσεις και κείμενα της εποχής, γίνεται ιδιαίτερη μνεία για το σπίτι του ανθρακωρύχου.

Πρόκειται για ένα τύπο σπιτιού τις περισσότερες φορές ενταγμένο σε ένα πολεοδομικό σύνολο με κοινόχρηστες

ρο παραγωγής και να προσφέρει όπως έλεγε «το αίσθημα ενός απρόσμενου εν ζην». Δημιουργεί έτσι στο χώρο «...το πρώτο διεθνές έργο τέχνης της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής σε στιλ νεο-κλασσικό όπου ο εργάτης είχε τη θέση του σαν παραγωγός και αρχηγός της οικογένειας...»³

Όλες οι κατοικίες ήταν ευρύχωρες, είχαν κήπο και W.C. και μόνο μέσω της διαφορετικής επεξεργασίας των όψεων γινόταν η διαφοροποίηση ανάμεσα στα σπίτια για τους εργάτες και σ' αυτά των μηχανικών ή των εργοδηγών. Το συγκρότημα διέθετε όλες τις κοινόχρηστες εξυπηρητήσεις: σχολείο, νοσοκομείο, μπάνια και ντους, θέατρο, βιβλιοθήκη.

Πολυάριθμα βιομηχανικά κέντρα, ορυχείων και μεταλλουργικά ακολούθησαν το πρώτο αυτό παράδειγμα στην προσπάθεια των εργοδοτών να συγκρατήσουν τους εργαζόμενους κοντά στην εργασία. Από το 1852 πληθαίνουν τα παραδείγματα και αρχίζει να διερευνάται η ιδέα των διευκολύνσεων που έπρεπε να δοθούν στους εργάτες, ώστε να γίνουν σταδιακά ιδιοκτήτες των κατοικιών που έμεναν.

Για την Ελλάδα ο Κυπριανός αποτελεί το μοναδικό τέτοιο συγκροτημένο παράδειγμα του 19ου αιώνα, που έχει πολλά από τα χαρακτηριστικά των αντίστοιχων εμπειριών των άλ-

δραστηριότητες που παρουσιάζει τυπολογικά ένα μεταβατικό χαρακτήρα ανάμεσα στην αστική και αγροτική μορφή⁴.

Το 1893 δημοσιεύεται ένα δοκίμιο του Robert Williams⁵ που θέτει έντονα και κριτικά το γενικότερο πρόβλημα της κατοικίας των εργατών, και ειδικότερα το πρόβλημα της κατοικίας του μεταλλωρύχου με τίτλο *Το σπίτι του Ανθρακωρύχου ή Κάθε Ανθρακωρύχος το δικό του Αρχιτέκτονα*. Προτείνεται σε κάτοψη το «σπίτι του ανθρακωρύχου όπως θα έπρεπε να είναι». Στην ουσία προτείνεται ένα μεγάλο σπίτι αλλά παράλληλα δίνεται έμφαση σε μια βασική διαφορά που έχει σχέση με την ιδιαίτερα βαριά εργασία του μεταλλωρύχου. Τονίζεται η ανάγκη για ξεχωριστή είσοδο από την πίσω αυλή που να συνοδεύεται από χώρους ειδικά προσδιορισμένους ώστε ο ανθρακωρύχος όταν γυρίζει «μαύρος από την δουλειά να μπορεί να αφήνει τα εργαλεία του, να βγάλει τις μπότες του, να αφήνει τα ρούχα της δουλειάς, να κάνει μπάνιο κι αφού αλλάξει ρούχα να εμφανίζεται στην οικογένειά του.»

4. Τα χαρακτηριστικά του Κυπριανού⁶

«Επιθυμούμε μέσα απ' την καρδιά μας να δώσουμε στους με-

ταλλωρύχους μας και κυρίως σε εκείνους που έχουν οικογένεια το “εν ζην” έτσι ώστε να τους δέσουμε με την εξόρυξη και να τους κρατήσουμε στον τόπο εργασίας.»

Είναι σαφές ότι οι ιδρυτές της Γαλλικής Εταιρείας φέρουν μαζί τους στην Ελλάδα τις ιδέες που κυκλοφορούν την ίδια εποχή στον ευρωπαϊκό χώρο για την κατοικία του εργάτη και μάλιστα στην πιο ολοκληρωμένη μορφή, δηλαδή κατοικίες και στοιχειώδεις κοινόχρηστες λειτουργίες.

Ο βασικός τύπος κατοικίας που κυριαρχούσε σ’ αυτή την περίοδο ήταν το σπίτι για οικογένειες με μικρό κήπο μονώροφο, διώροφο, σε ενότητες των 2 ή 4 συγκροτημάτων ή σε στίχους των 8. Στην περίπτωση του Κυπριανού η βασική διάτα-

* Πολλά συγκροτήματα εργατικών κατοικιών για να στεγαστούν οι εργοδηγοί (*contre-maitres*), οι μεταλλωρύχοι και οι εργάτες με οικογένεια και όσο το δυνατόν περισσότεροι άνθρωποι, σταδιακά χτίστηκαν»

Η διάκριση που γίνεται στην ορολογία ανάμεσα στα σπίτια κατοικιών (*maisons d’ habitations*) που προορίζονταν για το ανώτερο προσωπικό και κάποιους εργάτες με οικογένεια και στα σπίτια εργατών που έγιναν για τους μεταλλωρύχους χωρίς οικογένεια στους οποίους προσφερόταν κρεβάτι κι όχι κατοικία είναι χαρακτηριστική, μια πρακτική συνήθης και στα βιομηχανικά κέντρα της Ευρώπης. Τα σπίτια για

ξη του συννοικισμού εμφανίζεται στα πρώτα τοπογραφικά που δηλώνουν την δημιουργία των αρχικών εγκαταστάσεων της Γαλλικής Εταιρείας σε χάρτες της ευρύτερης περιοχής ήδη από το 1876 με την ίδρυση της εταιρείας¹⁰.

Υπάρχει δηλαδή από την αρχή η αντίληψη του σχεδιασμού ενός οικισμού κι όχι απλά κάποια συγκροτήματα κατοικιών. Παρ’ όλο που οι κατοικίες χτίζονται σταδιακά.

Στον απολογισμό του διοικητικού συμβουλίου της Γαλλικής Εταιρείας¹¹ το 1878 διαπιστώθηκε η αύξηση της παραγωγής κατά 82% σε σχέση με το 1877 και όπως αναφέρεται:

«...Η ανάπτυξη της εκμετάλλευσης και η αναγκαία αύξηση του προσωπικού χρειάστηκαν στη διάρκεια του 1878 σημαντικές εγκαταστάσεις.

* φούρνοι... κ.λπ.

* 1.500 μέτρα καινούργιοι δρόμοι και επισκευές των αρχαίων, σιδηρόδρομοι

* τα πλυντήρια τέλειωσαν

* ένα μεγάλο εργαστήριο στον Κυπριανό, πλήρως εξοπλισμένο

* αποθήκες διάφορες, υπόστεγα

* σπίτια κατοικιών και εργατών

τους εργάτες χωρίς οικογένεια, ήταν μακρόστενα κτίσματα έξω από τον οικισμό του Κυπριανού σ’ έναν άξονα ανάμεσα στο χώρο εργασίας και κατοικίας, όπως σημειώνονται στα τοπογραφικά μέχρι το 1910. Σήμερα απ’ αυτά τα κτίσματα υπάρχουν μόνο τα ίχνη των θεμελίων τους.

Με βάση το γενικό τοπογραφικό, που υπήρξε από την αρχή ολοκληρωμένο, με την χάραξη των δρόμων, των κατοικιών και των κοινόχρηστων χώρων, (ο χώρος με τους Φοίνικες, το Θέατρο της Ευτέρπης, το Συνεταιρισμό, δύο εκκλησίες – ορθόδοξη και καθολική – κ.λπ.) οι κατοικίες στον Κυπριανό χτίζονταν σταδιακά ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής. Η διαφοροποίηση στις εργασιακές σχέσεις καθόρισε αποφασιστικά και τον ιδιωτικό χώρο των εργαζομένων. Η ταξική διαστρωμάτωση στην παραγωγή και η ιεραρχία στο χώρο εργασίας, ανώτερα στελέχη της επιχείρησης, μεσαία στελέχη (εργοδηγοί, τεχνικοί διαφόρων κατηγοριών) και εργάτες, εκφράστηκε και στο χώρο κατοικίας μέσα στον οικισμό του Κυπριανού με διαφορετικούς τύπους κατοικιών για τις διάφορες ομάδες των εργαζομένων, με διακριτή χωροθέτηση και οργάνωση των συγκροτημάτων σε σχέση με τους δημόσιους χώρους και τον κεντρικό δρόμο και με τους διαφορετι-

κούς όρους και δυνατότητες πρόσβασης στην απόκτηση της στέγης. Οι διακρίσεις στον ιδιωτικό χώρο κατοίκησης συνεχίζονταν και ανάμεσα σε εργάτες με οικογένεια ή χωρίς οικογένεια, σε εργαζόμενους συνδικαλιστές ή «αφοσιωμένους» στην εταιρεία κ.λπ.

5. Ο Κυπριανός σήμερα – Προοπτικές¹²

Στον χώρο του οικισμού και των κατοικιών έχουν αποτυπωθεί οι μετασχηματισμοί στο ιδιοκτησιακό καθεστώς – σήμερα οι κατοικίες ανήκουν στους πρώην εργαζόμενους της εταιρείας¹³ –, οι μετασχηματισμοί στην δομή της οικογένει-

απαραίτητες παρεμβάσεις σε αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό επίπεδο χωρίς να καταστραφούν οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και παράλληλα να συνδεθεί ο οικισμός με την υπόλοιπη πόλη. Να αντιμετωπιστούν στο μέτρο του δυνατού ενσωματωμένα στην διαδικασία της ανάπλασης, προβλήματα που συγκροτούν την κοινωνική πλευρά της υποβάθμισης: ανεργία, υποαπασχόληση, κ.λπ. Να υπάρξει μια πλήρης ενεργοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού ώστε μέσα από μια ουσιαστική συμμετοχική διαδικασία να γίνει κατορθωτή η επίλυση ενός πολύπλευρου προβλήματος. Το ερώτημα δηλαδή που τίθεται είναι πώς μέσα από το πρόβλημα της κατοικίας θα δοθούν δυναμικές απαντήσεις για όλους τους κα-

ας, – προσθήκες από τον βασικό πυρήνα – οι αλλαγές στον τρόπο ζωής όπως εξελίχθηκε μέσα στον χρόνο και έχουν αποτυπωθεί, οι δύσκολες και οι ευτυχισμένες στιγμές της καθημερινότητας σε μια διάρκεια πάνω από 100 χρόνια¹⁴.

Η φάση υποβιομηχάνισης του Λαυρίου, το κλείσιμο της Εταιρείας σταδιακά λειτούργησαν και στον χώρο κατοικίας. Ο Κυπριανός σήμερα έχει εμφανώς τα χαρακτηριστικά μιας υποβαθμισμένης περιοχής παράλληλα με τα σημαντικά στοιχεία ποιότητας, στο αρχιτεκτονικό και κοινωνικό επίπεδο που περικλείει.

Η αναβάθμιση του Κυπριανού πρέπει να προχωρήσει παράλληλα με την αναβάθμιση των χώρων εργασίας της πρώην Γαλλικής Εταιρείας και την λειτουργία τους ως τεχνολογικό και πολιτιστικό πάρκο. Το κρίσιμο ερώτημα είναι: Σε ποια κατεύθυνση θα γίνει η αναβάθμιση; Ο Κυπριανός σήμερα έχει κηρυχθεί διατηρητέος. Δεν αρκεί. Ο Κυπριανός ανήκει στην ιστορία, έχει τη δική του ιστορία. Ανήκει όμως πρωτίστως στους κατοίκους.

Απαιτείται ένα ολοκληρωμένο σχέδιο δράσης εναλλακτικής πρότασης αναβάθμισης του Κυπριανού με την ενεργητική συμμετοχή των ίδιων των κατοίκων. Θα πρέπει να γίνουν οι

τοίκους του οικισμού και μαζί μ' αυτούς, με στόχο την διατήρηση της πολιτιστικής τους ταυτότητας και την συνολική αναβάθμιση της ποιότητας της ζωής τους (και όχι μόνο του κτισμένου περιβάλλοντος).

Μια επιχείρηση αναβάθμισης τέτοιων συνοικιών οφείλει να πάρει υπόψη την ανθρώπινη και κοινωνική πραγματικότητα, την ιδιαιτερότητα της κάθε γειτονιάς όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στον χώρο και στον χρόνο από τους ίδιους τους κατοίκους. Οφείλει να σεβαστεί την ιστορία κάθε γειτονιάς. Ο Κυπριανός – πέρα από την αναμφισβήτητη ιστορική του σημασία – αποτελεί ένα ζωντανό κομμάτι ιστορικής μνήμης και με αυτά του τα χαρακτηριστικά πρέπει να αναβαθμιστεί και να επιβιώσει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Notes sur les Mines de la Compagnie Française des Mines du Laurium*, 1878. Τα γράμματα του εξωφύλλου είναι καλλιγραφικά τυπογραφικά. Το φυλλάδιο βρίσκεται στην βιβλιοθήκη της École Supérieure des Mines στο Παρίσι.
2. E. About και Ch. Ledoux, *L'affaire du Laurion* Typographie et Lithographie E. Clement, Boulogne - Sur - Seine - 1872.
3. Jean Lahor, *Les habitations à bon marché et un Art nouveau pour le*

peuple, Librairie Larousse, Paris 1903.

4. Charles Lucas, *Les habitations à bon marché en France et à l'étranger*, 1899.

5. Roger-Henri Guerrand, *Une Europe en construction. Deux siècles d'habitat social en Europe*, ed. La Decouverte 1992.

6. Μια τέτοια έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη στο ΕΜΠ στο πλαίσιο ενός προγράμματος ΠΕΝΕΔ χρηματοδοτούμενο από την ΓΓΕΤ με επισημη υπεύθυνη την Άννη Βρυχεία.

7. John Burnett, *A social history of housing 1815-1970*, εκδ. David and Charles Inc., USA 1978.

8. Robert Williams, *A.R.I.B.A London Rookeries and Colliers' Slum*, London W. Reeves 1893.

9. Η συγκριτική παρουσίαση των τύπων των κατοικιών και οι ιδιαίτερο-τητες του συγκεκριμένου τύπου βρίσκεται σε εξέλιξη στα πλαίσια έρευνας βλ. εδώ σημ. 6.

10. Αρχεία ΕΜΠ. και Μ. Μαρκούλη.

11. *Compte Rendu du Conseil d'administration. Rapport des commissaires*, Compagnie Française des Mines du Laurium - 1879, εκδ. Imprimerie centrale des chemins de Fer. A. Chaix et Cie (βιβλιοθήκη École Nationale Supérieure des Mines, Παρίσι).

12. Φωτογραφίες Σοφίας Φραγκούλη.

13. Με την αποχώρηση της Εταιρείας, με τις προσπάθειες της τότε δημοτικής αρχής, του Εργατικού Κέντρου οι κατοικίες περιήλθαν στους πρώην εργαζόμενους που κατοικούσαν τον Κυπριανό.

14. Ένα πλούσιο υλικό έχει συγκεντρωθεί στο πλαίσιο του μαθήματος «Κοινωνική Κατοικία και Συμμετοχικός Σχεδιασμός» του Τομέα ΙΙΙ του Τμήματος Αρχιτεκτόνων, όπου από το 1992 ο Κυπριανός αποτελεί θέμα προς μελέτη.

Φωτογραφίες: Σοφία Φραγκούλη